

Az abszolútizmus

Historiográfia

Ha beütjük a Google keresőprogramba az abszolútizmus szót, akkor túlnyomórészt a következő meghatározásokkal szembesülhetünk:

„A feudalizmus legfejlettebb formája, korlátlan királyi hatalom”;

„Az állam feje bármiféle megkötés, jogi vagy másfajta szabályozás...nélkül irányítja az országot”. Az abszolútizmus jellemzésére leggyakrabban használt jelzők pedig a következők: önkényes, korlátlan, zsarnoki, feudális. Ahhoz, hogy megértsük e meghatározások és jelzők keletkezésének okát, szükséges először is megvizsgálni magának a kifejezésnek az eredetét. A következő lépés aztán annak eldöntése lesz, hogy az idézett definíciók és jelzők mennyire adnak valós képet az abszolútizmusról. Ez utóbbi kérdés megválaszolásához pedig szükséges lesz mind az abszolútizmus elméletének, mind gyakorlatának bemutatása.

Előljáróban le kell leszögeznünk, hogy az abszolútizmus kifejezés nem létezett a korai korban annak a politikai rendszernek a leírására, amelynek jellemzésére a történészek manapság használják: a 16-18. században a kortársak ugyanis abszolút monarchiáról beszéltek. Ugyanakkor az abszolút monarchia kifejezés léte, illetve egy-egy konkrét országra való alkalmazása a kortársak részéről, persze nem jelentheti még önmagában azt, hogy maga az abszolút monarchia, mint politikai rendszer is létezett az adott területen.

Az abszolútizmus terminus azon -izmusok egyike, amelyek már keletkezésük idején erősen negatív értékítéletet hordoztak. Franciaországi megjelenése volt az 1796-ban, ami elindította a szó karrierjét, s politikai jelentőséget a 19. század elején nyert. Első ízben akkor, amikor a spanyol király 1823-ban visszavonta a rákényszerített liberális alkotmányt és üldözni kezdte annak híveit: a kortárs liberálisok ekkor az abszolútizmus szóval bélyegezték meg a királyt és az ő híveinek politikáját. 1830-ra, a párizsi júliusi forradalom idejére már szerves része volt a kor politikai szótárának.

Az abszolútizmus kifejezéssel tehát először kortárs, nem pedig történeti jelenségeket írtak le: a 19. század elején az uralkodók politikáját illetve az akkori politikai rendszerek némelyikét illették így, elsősorban a liberálisok. A kifejezést (amely már a keletkezésekor egyértelműen negatív értékítéletet hordozott, az önkény képzetét) aztán hamarosan átvették a történészek is, és a kortárs politikai küzdelmeket a liberális történészek visszavetítették az Ancien Régime időszakára, különösen annak utolsó két évszázadára, a negatív megítéléssel együtt. Ugyanis e két évszázad valóban a rendi gyűlések visszaszorulásának az időszaka volt Európa-szerte, e gyűléseket pedig a liberálisok a 19. századi parlamentek elődeinek tekintették.

Összegezve: az abszolútizmus kifejezés azt jelenti ma is a köztudatban, hogy egy adott uralkodónak nagyobb hatalma volt egy adott korban annál, mint amilyen kívánatos lett volna, és általában az önkény, a korlátatlanság képzelete is társul hozzá.

Az abszolútizmus kifejezés a tankönyvekben, sőt sokáig a szakkönyvekben is, elsősorban Franciaországgal forrt össze, mint államának pedig XIV. Lajos (1643–1715) Franciaországát tartották, s tartják még sokan manapság is. A magam részéről azonban határozottan egyetértek azon mérvadó történészekkel, s manapság már ők vannak többségben, akik szerint Franciaországban nem valósult meg az abszolút monarchia, mint politikai rendszer (ettől persze még az elmélet létezhetett, sőt létezett is!), éppen ezért mint államnak sem nevezhető. Ugyanis egyes francia tartományokban mindvégig fennmaradtak az adómegajánlás jogát gyakorló rendi gyűlések, és a párizsi parlament (parlement: ez francia területen bíróságot jelent, nem rendi gyűlést, mint Angliában) szerepe sem szűnt meg a törvényhozás terén. A törvényhozás menete ugyanis az volt Franciaországban, hogy a király törvényjavaslatot küldött a jogászokból álló parlamentbe, a testület pedig ezt akár meg is vétózhatta, ha nem találta megfelelőnek. Továbbá tartományi parlamentek is léteztek, amelyek viszont megtagadhatták a párizsi parlament által becikkelyezett törvények végrehajtását, ha ezek ellenkeztek az adott tartomány jogával. Ha pedig egy uralkodó nem hozhatott és nem törölhetett el törvényt, illetve nem adóztathatott saját jogán, hanem csak valamely szerv/szervek (pl. királyi tanács, rendi gyűlés, parlament) jóváhagyásával, akkor nem beszélhetünk abszolút királyi hatalomról.

Tovább bonyolította a kérdést, hogy a francia kronológiát, a „mintaállam” sztereotípiája miatt, az abszolútizmus európai kronológiájává emelték, s az abszolútizmus korát 1614-1789 közé tették – az utolsó francia központi rendi gyűlés összehívása (melynek egyébként a középkor végére már semmilyen fontos jogköre nem maradt, minthogy a tartományi gyűlésekkel ellentétben elvesztette az adómegajánlás jogát) és a forradalom közé. Ez a kronológia, persze, még mindig jobb annál a nézetnél, amely már a 16. századra kitolta az abszolútizmus megvalósulását, és spanyol abszolútizmusról, Tudor abszolútizmusról, illetve Valois abszolútizmusról beszélt. Manapság ugyanis a történettudomány kb. a 17. század közepétől 1789-ig tartó időszakot érti az „abszolútizmus kora” alatt.

Az abszolút monarchia elmélete

Az abszolútizmus, avagy kortárs kifejezéssel élve, az abszolút monarchia kapcsán mindenképpen meg kell különböztetni annak elméletét és gyakorlatát. Nemcsak azon kézenfekvő ok miatt, hogy a kettő sohasem esett egybe teljesen a valóságban, hanem azért is, mert az elmélet és a gyakorlat kronológiája is eltért egymástól. Az abszolút monarchia kifejlett elméletét már megtaláljuk a 16. század végén Franciaországban, a 17. században pedig általánossá vált a nyugati keresztény kultúrkör számos országában.

Lényege abban állt, hogy a késő-középkorra a nyugati kereszténységben kialakult rendi hatalommegosztással, azaz az ún. rendi dualizmussal szemben –

eszerint a királynak bizonyos ügyekben (főként az adózás és törvényhozás kérdésében) a rendi gyűléssel vagy más közjogi szervvel együtt kellett döntést hoznia – teljhatalommal ruházták fel az uralkodót a politikai gondolkodók. Tehát az uralkodó felhatalmazást kapott arra, hogy saját belátása szerint hozhasson és törölhessen el törvényt, vethessen ki adót, nevezhessen ki hivatalokra bárkit stb., de mindig csak a közjó érdekében, ugyanakkor egyúttal tilos lett az uralkodónak való aktív ellenállás minden formája. (v.ö. rendi ellenállási jog elvetése).

Hangsúlyozni kell azonban, hogy az említett teljes körű felhatalmazás az uralkodó józan belátására vonatkozott, nem pedig az ő szeszélyei szerinti kormányzásra: ennél fogva a józan ész előírásai (ezt a korban úgy hívták, hogy természetjog), ezenkívül pedig bizonyos alaptörvények is korlátozták hatáskörét, amelyeket még az abszolút uralkodó sem változtathatott meg! Ugyancsak fontos korlátozó tényezőnek tekintették a Tízparancsolatot is, amely az uralkodót is ugyanúgy kötötte, mint az ő alattvalóit. Azaz a királyi hatalom más intézmény általi korlátozásának hiányáról beszélhetünk, nem pedig általában véve bármiféle korlát hiányáról.

Az alaptörvények jelentése nem mindenütt volt egyértelmű, de Franciaországban alaptörvénynek számított a férfiági primogenitura, amit még 1328-ban írtak elő (azaz nők nem uralkodhattak és jogot sem adhattak át az uralkodásra), valamint a koronabirtokok elidegeníthetetlenlensége. Dániában pedig, amely az abszolút monarchia mint államának tekinthető (és ahol a királyt az abszolút hatalommal maga az országgyűlés ruházta fel 1660-ban) egyenesen egy új és nagyobb lélegzetű alaptörvényben rögzítették az abszolútista berendezkedést. Ez az 1665-ös ún. királyi törvény teljhatalmat adott az uralkodónak 3 korlátozással: meg kellett tartania az augsburgi (azaz az evangélikus) hitvallást, nem oszthatta fel az országot családtagjai közt, valamint igen aprólékosan szabályozták a trónöröklés rendjét, amit szintén nem állt jogában megváltoztatni az uralkodónak. Egyúttal viszont kimondta a dokumentum, hogy a király bármilyen törvényt megváltoztathat „kivéve ezt a királyi törvényt, amely mint a királyság valódi fundamentuma és alkotmánya örökké megváltoztathatatlan és

visszavonhatatlan”. Az 1665-ös alaptörvény részletei ugyan 1709-ig ismeretlenek maradtak az alattvalók számára, de az 1683-as törvénykönyvben már nyilvánosságra hozták annak legfontosabb elemeit. Ebben világosan megmutatkozik, hogy milyen széleskörűen és precízen definiálták az uralkodó jogköreit. (1. forrás)

Az előbbiekből egyértelműen kitűnik: nem igaz, még elméletileg sem, hogy az uralkodó abszolút hatalma mindenféle jogi korláttól mentes, önkényes vagy zsarnoki hatalmat jelentett volna! Jól mutatja ezt XI. Károly svéd király (1660-1697) kijelentése is, akit abszolút hatalommal ruházott fel a rendi gyűlés az 1680-as években. (2. forrás)

Az abszolút hatalom és az alaptörvény/alkotmány tehát nem voltak egymást kizáró fogalmak a kortársak számára. Ami miatt a 18. század végétől a kettőt már nem tartották összeegyeztethetőnek, annak oka az volt, hogy az alkotmány fogalma megváltozott. A 18. század végén az alkotmány ugyanis már nem egy-egy régi szabályozást (lásd pl. az 1328-as francia trónöröklési törvényt) illetve régi szokások és írott törvények összességét jelentette, hanem az állam egész működését szabályozó, rendszerező jellegű sarkalatos törvényt, melynek lényegéhez tartozott immár a hatalommegosztás új, modern formája: azaz a három államhatalmi ág Montesquieu-által népszerűsített elválasztása. Már nem egyszerűen arról volt szó, mint a rendi hatalommegosztás idején, hogy mely jogkörökön osztozik az uralkodó a rendekkel, hanem a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom szétválasztásáról, ami hiányzott a rendi államból, minthogy a rendi gyűlések általában mindhárom államhatalmi funkciót gyakorolták.

Az orosz cárok hatalmát is gyakran nevezik abszolutistának, de helytelenül, mert ott a koraujkorban sohasem létezett olyan írott jog, amely a cár hatalmát korlátozhatta volna, másrészt Nagy Péter előtt nem is játszott szerepet a jog a hatalom megalapozásában. Ellenben az abszolút monarchia elmélete, amint az előbbiekből kiderült, elválaszthatatlan volt a korabeli jogi gondolkodástól. A cár legfőbb kötelessége a 16-17. században nem világi természetű volt: azaz nem a közjó (1682 előtt ismeretlen volt ez a fogalom) szolgálatában vagy az alattvalói jogok megtartásában állt, hanem az ortodoxia megőrzésében és védelmében. Jogi fogalmak és jogtudomány hiányában a cári hatalom ideológusai nem jogászok és filozófusok voltak, mint az abszolút monarchia teoretikusai Nyugaton, hanem szerzetesek. A cárral kapcsolatban pedig nem egyszerűen az a meggyőződés élt, hogy őt Isten jelölte ki a trónra és hatalma közvetlenül Istentől származik, hanem egyenesen úgy hitték, hogy ő Isten élő képmása (ikonja), és az isteni akarat végrehajtója. Az uralkodó korlátlan hatalmát ennél fogva nem kérdőjelezték meg, s a cár pedig bármikor, bárkire lesújthatott. A 16-18. századi orosz hatalomfelfogást és politikai berendezkedést éppen ezért autokráciának nevezhetjük. Ez azt jelenti, hogy nem volt olyan testület (pl. rendi gyűlés) és nem létezett olyan írott törvény sem, amely korlátozta volna az Isten által kijelölt cár cselekvési szabadságát akár a törvényhozás, akár az adóztatás kérdésében, vagy éppen az alattvalókkal szemben megnyilvánuló önkény terén, minthogy nem léteztek privilégiumokkal bíró társadalmi rendek sem. (A nemesség jogait csak 1785-ben rögzítették írásban.) Amikor Nagy Péter idején az uralkodói retorika szintjén központi elem lett a közjó elve és igyekeztek jogi megalapozást is adni a hatalomnak, akkor ezt anélkül tették, hogy a cárt valamilyen kézzelfogható jogi normának vagy alaptörvénynek alávetették volna. (3. forrás) Noha politikai testület az abszolút hatalommal bíró nyugati uralkodókat sem korlátozta, az autokrácia iménti definíciójának többi eleme már nem igaz az abszolút hatalomra, minthogy az utóbbi esetben létezett a joguralom elve.

Az uralkodó abszolút hatalma ugyanakkor nem keverendő össze az istenkegyelmiség elvével, azaz a hatalom isteni szentesítéséről vallott tanítással: míg az előbbi a hatalom kiterjedtségére, az utóbbi a hatalom eredetére vonatkozott. Bár az abszolút hatalmat leggyakrabban tényleg az isteni kegyelemből vezették le, ez nem volt szükségszerű, hiszen pl. Hobbes az egyének szerződésére alapozta azt.

Az abszolút hatalom elmélete főként a teoretikusok írásaiban jelent meg, olyan közjogi szabályozás pedig, mint amilyen Dániában történt, másutt nemigen volt megtalálható. Az abszolút hatalom teoretikusainak célja egyrészt az volt, hogy egyrészt megvédjék az uralkodót a külső (pl. a pápaság politikai vonatkozású intézkedései: kiközösítés, felhívás az alattvalók felé az uralkodó letételére) és a belső (zsarnokölési elméletek) fenyegetettséggel szemben az aktív ellenállás megtiltásával. Másrészt pedig a hatékony kormányzás érdekében kiterjesztették az uralkodó jogkörét a rendi államhoz képest, a rendi jogkörök elvonásával. Azaz olyan jogköröket adtak az uralkodó kezébe, amelyek a rendi állam idején legfeljebb csak szükséghelyzetben és ennél fogva ideiglenesen illették meg az uralkodót. Ezt a korábbi és kivételes felhatalmazást tették tulajdonképpen általánossá az abszolutista szerzők, mivel a szükséghelyzetek igencsak megszorodtak a reformáció nyomán kialakult felekezeti megosztottságból eredő konfliktusok (lásd vallásháborúk) valamint a dinasztikus háborúk megszorodásával, és magának a háborúknak a költségesebbé válásával.

Európai hírű hirdetője volt az abszolút monarchiának VI. Jakab skót király (1603-tól I. Jakab néven angol király is egyben) a Szabad monarchiák igaz törvénye (1598) című írásában. Az ő példája azért is fontos, mert emellett más műveket is írt, ezekben viszont nem követelt a király számára abszolút hatalmat. Másrészt királyként sem Skóciában, sem Angliában nem törekedett arra, hogy az említett műben kifejtett nézeteit a gyakorlatba is átültesse. Jakab az abszolút királyi hatalmat különböző analógiákkal világította meg, így a korban igen elterjedt atya – család hasonlattal, valamint a legáltalánosabban alkalmazott ún. organikus államszemlélet (a fejnek – a test végtagjaihoz és szerveihez való viszonya) abszolutista értelmezésével. (4. forrás)

Az írott források mellett ugyanakkor előszeretettel propagálta az abszolút hatalmat a barokk művészet, pl. a festészet és a szobrászat, de a képes nyomtatványok is. Az ekkor elterjedő uralkodói lovasportrékon vagy lovasszobrokon a ló elsősorban az uralom tárgyát, azaz magát a királyságot szimbolizálta. A lovon ülő király tehát, aki szilárdan tartotta kezében a gyeplőt, az állam stabil kormányzását testesítette meg.

Az abszolút monarchia gyakorlata

Az abszolút monarchia, mint politikai rendszer kialakulása a 17. század közepétől keltezhető, és nagyjából a vesztfáliai béke (1648) és az utrechti béke (1713) közti időszakban született meg. Kialakulásnak elsődleges okait nem annyira az egyes államokon belül kell keresni (és semmiképpen sem abban a régi marxista elképzelésben, hogy az uralkodó egyensúlyozni akart a „felemelkedő polgárság” és a gazdasági valamint politikai pozícióit lassan elvesztő nemesség közt, az utóbbi kiváltságainak megtartása érdekében), hanem sokkal inkább az európai államrendszer létrejöttében és a fokozódó háborús konfliktusok költségeinek előteremtésében.

Az abszolút monarchia kialakulása ugyanakkor csak tendencia volt, nem szabad azt gondolni, hogy Európa államainak mindegyikében ez a politikai kormányzat jött létre. Mint ahogy azt sem, hogy ha valahol megvalósult, akkor ott végérvényesen fenn is maradt a korszakban.

A 17. század közepe után mégis világosan megfigyelhető a rendi gyűlések háttérbe szorulása, illetve megszűnése Európa több területén. Nyugat-Európában mindenek előtt Kasztíliában, majd Portugáliában. Kasztíliában 1665-ben ült össze utoljára a gyűlés, míg Portugáliában 1697-ben. A tartományi gyűlések száma és szerepe Franciaországban is csökkent ugyan, mégis 1789-ig voltak olyan tartományok, ahol fennmaradtak. Ahol pedig megszűntek, ott elsősorban az volt az ok, hogy nem voltak képesek hatékonyan képviselni az ottani tartományi elitek érdekeit.

Itáliában a 18. századra csak 3 helyen maradt fenn a rendi gyűlés, de ezek közül egyedül csak a szicíliai volt jelentős. Főként a német fejedelemségekben volt leginkább érzékelhető a rendek kikapcsolódása az adózás és törvényhozás folyamatából: pl. Brandenburg-Poroszországban vagy Bajorországban. A harmincéves háború és annak pusztítása általában kedvezett a fejedelmi hatalom megerősödésének.

Az abszolutista berendezkedés megvalósulásának mikéntje is területről-területre változott. Találunk példát arra, hogy a rendi gyűlés a közjó érdekében önként mondott le korábbi jogairól egy háborús vereség hatására: vagy egyszerre, mint Dániában 1660-ban, vagy fokozatosan, mint Svédországban az 1680-as években. Volt olyan állam is viszont, ahol az uralkodók nem kívánták tovább fenntartani a gyűlést, mint a Brandenburgi Választófejedelemségben: itt ugyanis az uralkodó kijátszva a rendeket olyan nagy adót szavaztatott meg velük (1653) évekre előre, amelyből aztán jelentős számú állandó hadsereget állított fel, s a rendek később nem merték régi jogaikat feszegetni. (A Porosz Hercegségben csak később szűnt meg a rendi gyűlés.)

Skandináviában Svédország ugyanakkor csak egy igen rövid abszolutista periódust élt át az 1680-as évek és 1718 közt, aztán az alkotmányos monarchia felé mozdult el, míg a Dán Királyság (amelyhez hozzátartozott Norvégia is, mint annak része) egyenesen az abszolutizmus mintaállamának tekinthető. Dánia egészen 1848-ig abszolút monarchia maradt, és fontos, hogy az alattvalók egyáltalán nem érezték terhesnek ezt a politikai berendezkedést. Pedig nemcsak az ország közjogi rendszerét

írták át egy alaptörvényben szabályozva (ami megint csak kivételszámba ment), de a leggyorsabb és legszembetűnőbb változás a politikai struktúra mellett az államigazgatás átalakításában is itt történt meg. Modernizálták a központi igazgatást, ugyanakkor gyökeresen átalakult a korábbi helyi igazgatás is: itt valóban a királytól függő bürokrácia jött létre. Végül pedig nagyrészt megszüntették a nemesi kiváltságokat is! Ilyen mélyreható átalakulás azonban csak kevés helyen történt.

Az abszolút monarchia elsősorban a kisebb-nagyobb német fejedelemségekben és a közepes nagyságú államokban (pl. Portugália) valósult meg. Nem jött létre viszont abszolút monarchia sem Angliában, sem Franciaországban. Ugyanakkor mindkettő fiskális-katonai állam volt a korszak végén, mint ahogy Dánia is.

A fiskális katonai állam

A 17. században a háborúk számának valamint költségeinek megnövekedése az ún. hadügyi forradalom miatt (a hadseregek létszámának megugrása, a tüzfegyverek elterjedése, az erődítési technikák fejlődése stb.) új kihívások elé állította a kormányzatokat Európa-szerte: kiépült az ún. fiskális-katonai állam.

A 17-18. század vezető európai hatalmai fiskális-katonai államok voltak, de ennek kialakulása (általában ugyancsak a 17. század közepétől) nem szükségszerűen járt együtt az abszolút monarchia megjelenésével: létrejöhetett akár egy alkotmányos monarchia keretében, mint Angliában, vagy akár egy köztársasági rendszerben is, mint az Egyesült Tartományokban, ahol ráadásul a tartományi gyűléseké volt a végső döntés joga.

A fiskális-katonai állam kifejezés ugyanis nem az állam politikai struktúrájának jellegére vonatkozik, hanem a következő elemeket foglalja magában: 1, Nagy létszámú, 100 ezer fő körüli állandó hadseregek jelentek meg a kor nagyhatalmainál (háborús időkben némely nagyhatalom esetében a szám akár a 200 ezret is elérte vagy jóval meg is haladta), a tengeri hatalmak esetében pedig 10-40 ezres hadiflották. 2, Ezzel összefüggésben megnőtt a hivatalviselők létszáma. 3, Az ő fő feladatuk az erőforrások felmérése mellett elsősorban a lakosságra kirótt, megnövekedett adóterhek behajtása, adminisztrációja volt. 4, Sokszor azonban még ezek sem bizonyultak elégnak a fegyveres erők, valamint (kisebb részben) az udvarok költségeinek finanszírozására: a 17. század végén a vezető hatalmak a kiadások 70-80 százalékát is költhették hadikiadásokra. 5, Ehhez kölcsönöket is igénybe vettek az egyházak fokozódó megadóztatása mellett. 6, Végül a pénzigény a gazdaságba való erőteljesebb központi beavatkozást követelte meg (lásd merkantilizmus).

A fiskális-katonai államok azonban nemcsak államformájukban (lásd Egyesült Tartományok) és politikai berendezkedésükben különbözhetek egymástól, mint az abszolút monarchia kategóriájába tartozó Dánia, vagy az autokratikus Oroszország, vagy éppen az alkotmányos monarchiává váló Anglia (Nagy-Britannia). Eltérés volt a hivatali apparátus jellegében is, mint pl. Dánia és Franciaország esetében, mert míg az előbbiben hivatalnokokról (azaz bármikor elmozdítható funkcionáriusokról) az utóbbiban sokkal inkább hivatalviselőkről lehet beszélni, akik örökletes joggal bírtak a betöltött pozíciókra.

Ajánlott irodalom:

Hahner Péter: „Az állam én vagyok” Rubicon 1996/4-5. 24-29.

Kiss Gergely-Radó Bálint- Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. Budapest, 2006. (Bevezető tanulmány és írott források)

Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Bp. 2006. 83-150.)